

ВИБОРИ 90-Х: ПРОБЛЕМИ Й УРОКИ

Автор на досвіді власної політичної діяльності веде розмову про складні перипетії формування політичної системи незалежної України 90-х років минулого століття. Аналізується виборче законодавство, протистояння політичних сил, колізію депутатської діяльності та причини повільних зрушень в житті нашої держави.

Ключові слова: Верховна Рада, мітинг, вибори, партія, блок, Президент, прем'єр-міністр.

Постановка проблеми. Можна сказати, виборча система України включає вибори до органів державної влади (Верховної Ради України), вибори Президента України та вибори органів місцевого самоврядування. Для свідомого громадянина актуальними залишаються передусім проблемні питання, що виникають внаслідок функціонування виборчої системи, їх вплив на зміцнення державності й національної безпеки України, розвиток демократії; а також на здійснення необхідних кроків по її вдосконаленню.

В усі часи незалежної України ключовими загрозами функціонування виборчої системи залишався вплив на результати виборів з боку окремих посадовців, політичних сил і фінансово-промислових груп, а також вплив на їх результати з-за кордону (передусім з боку Росії, яка спекулює на мовному питанні тощо), фальсифікація й спотворення результату волевиявлення громадян на після виборчому етапі політичного процесу і, як результат, недостатня легітимація державної влади.

Перипетії й непрозорість виборів в Україні обумовили ситуацію, коли виборчий процес та після виборчий етап не визнається в повній мірі суспільством як справедливий та демократичний. Що мажоритарна, що пропорційна, що змішана виборчі системи так формувалися в законодавчій базі, що вони не забезпечували ефективного розв'язання проблем, які виникали на попередніх виборах (демократичність їх проведення, прозорий спосіб формування списків партій, мінімізація тиску адміністративного й фінансового чинників тощо).

Отже, будь яка, нав'язувана зверху українському виборцеві система несла на собі відбиток інтересів носіїв командно-адміністративного апарату. Всі вони не ліквідували повною мірою можливість фальсифікації. Завжди зберігався ризик іноземного (=московського) тиску на перебіг виборчого процесу та на результати виборів. Такі системи в цілому уповільнювали оновлення політичної еліти. А це означає, що до сих пір виборча система України не здатна була забезпечити на тривалу перспективу стабільність політичної системи, закріплення системи "відкритих списків" при голосуванні за партії і блоки, забезпечення виконання чинного законодавства про діяльність ЗМІ тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання виборчого процесу в Україні, застосовуваних технологій і тактики учасників цього процесу

завжди були в полі уваги дослідників, зокрема політологів і юристів. Літератури з цього питання немало, хоча й не всі “підводні течії” даного процесу бралися до уваги. Серед останніх досліджень назвемо праці, які підготували Д. Горшков (відображено роль політичних партій у ході місцевих виборів, моральні аспекти їх діяльності), О. Кордун і Р. Павленко (перебіг президентської виборчої кампанії 1999 в Україні та її основні дійові особи, а також використання капіталів у передвиборчій боротьбі), І. Поліщук (технологія виникнення та усталення політичних знань та інтересів виборців, теорія поведінки електорату), М. Рябець (деякі проблемні питання виборів Президента України, організаційно-правові аспекти удосконалення законодавства про ці вибори), М. Ставнійчук (проблеми виборчої системи України, зокрема, класифікації виборів, принципів і засад їх проведення, порядку здійснення виборів в Україні, теоретичні та практичні проблеми правового регулювання виборів народних депутатів України) та ін. На жаль, часто в таких дослідженнях відсутній погляд на процес не просто “зблизька”, а навіть “із середини”.

Мета дослідження. Автор прагне відобразити складні перипетії формування політичної системи незалежної України 90-х років минулого століття, проаналізувати виборче законодавство, протистояння політичних сил, колізію депутатської діяльності та причини застійних процесів у житті України.

Виклад основного матеріалу. В далекі шкільні роки, коли ми вивчали “соціальні” вірші Тараса Шевченка, здавалося, серце зупинялося від болю: настільки тяжкого життя наших людей важко було собі уявити!.. Проте пройшли роки і те, що не уявлялося дитині, стало реальністю, до якої, начебто, звикли люди дорослі...

Отже, II пол. 80-х ХХ століття... Совецька система під керівництвом генсека ЦК КПРС Михайла Горбачова (1985–1991) впевнено котиться до занепаду, на тлі чого посилюється політизація України. У зв’язку з агонією совєцько-партійного режиму відцентрові дії ще більше прискорюються.

В ті часи (1987–1989) я навчався в аспірантурі Київського державного університету, де готував кандидатську дисертацію, тож вільного часу було обмаль. Проте великі зрушення в суспільстві впливали на свідомість, я вибирався з бібліотеки, щоб встигнути придбати в сусідньому кіоску черговий номер “самвидаву” (була тоді така напівлегальна система поширення дисидентської літератури!) чи відвідати опозиційний мітинг. Невдовзі ці мітинги стали “інтелектуальними”, бо до опозиції примкнули науковці. Енергії додавали петербурзькі слідчі Т. Гдлян (нар. 1940) та М. Іванов (нір. 1952), які приїздили до Києва і зустрічалися з нами на стадіоні, що в студмістечку на вулиці Ломоносова.

Початком мого “дисидентства” став квітень 1988, коли я під час виступу на районній конференції на Шулявці (так я помилково зазначив у своїй книзі “Аномалії духу – 2”, насправді ж це трапилося на конференції в Святошино – І. М.), в Києві, затаврував ганьбою історію Компартії України. У відповідь з боку отродоксальних партюкратів пролунали погрози, мене попередили, що я “матиму проблеми з захистом дисертації”. Стало зрозуміло, що

консервативна партверхівка не допустить ніяких спроб поставити під сумнів свою монополію на владу.

Проте надалі виникають нові опозиційні об'єднання. Сильним поштовхом для розгортання в Україні громадянського суспільства стали вибори до Верховної Ради СРСР 26 березня 1989. Це були перші напіввільні вибори за весь час існування совецької системи, хоча Компартія зберігала за собою $\frac{1}{3}$ всіх місць та право контролю щодо висунення кандидатів до решти $\frac{2}{3}$. Компарти́йне керівництво розгорнуло шалену пропаганду проти опозиційних кандидатів, проте вибори були використані демократами для популяризації програмних вимог.

Влітку прокотилися страйки шахтарів, посилилося релігійне дисидентство, плодом якого постали Автокефальна православна і Греко-католицька церкви. Починаючи з осені 1989, я разом із колегами-аспірантами слухав інформацію, яку телебачення подавало зі з'їздів Верховної Ради СРСР, і обурювався з приводу свавілля комуністичних монстрів. Опозиція ж на той час гуртувалася навколо Народного Руху України (НРУ), який був створений на початку вересня 1989.

Через три тижні після цього пішов у відставку лідер комуністів України Володимир Щербицький (1972–1989). Парти́йна номенклатура спробувала взяти ситуацію під контроль шляхом лібералізації системи, створивши задля цього “Демплатформу” в КПРС (1989), яка прагнула до косметичного відбілювання діянь злочинної кліки. Водночас 27.10.1989 був прийнятий Закон про вибори до Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки (ВР УРСР), який став більш демократичним, ніж союзний. Тепер уже не передбачалося прямого обрання депутатів від громадських організацій, закріплювався принцип обов'язкової альтернативності, було “демонтовано” систему “фільтруючих” зборів громадян для затвердження кандидатів тощо.

Повернувшись на початку 1990 до Сум, я став свідком і учасником мітингової стихії, яка набирала обертів і в “провінції”. Передвиборча кампанія стимулювала поширення в суспільстві багатьох ідей, які ще недавно були заборонені для публічного обговорення. Водночас гостро відчувалася нестача політичного досвіду й відсутність підготовлених кадрів в опозиції, що давало змогу партократам поєднувати відступи з реваншем.

Вибори до Верховної Ради УРСР **12-го (1-го) скликання** (15.05.1990 – 10.05.1994) відбулися 4 березня 1990. Сформовану на їх основі Верховну Раду УРСР згодом перейменували на Верховну Раду України 1-го скликання. Це були останні вибори до ВР УРСР та перші порівняно демократичні парламентські вибори в Україні совецького періоду. Все це нібито поставало запорукою невідворотності змін у суспільстві, поступового відходу наших громадян від старої системи.

Справді, незважаючи на монополію Комуністичної партії України (КПУ) на засоби масової інформації, опозиція (Демократичний блок) отримала на виборах майже 25 % мандатів (111 місць із 450). При цьому Демократичний блок здобув перемогу в 5 областях: Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській та Київській (зокрема, у

Львівській області усі 24 мандати одержали кандидати від Народного Руху). І хоча КПУ в цілому перемогла, проте склалася ситуація, близька до політичного балансування.

В той же день, 18.03.1990, відбулися місцеві вибори, хоча вони менше вплинули на хитку розстановку сил у суспільстві.

На початковому етапі діяльності Верховна Рада включала дві великі частини: “група 239” (насправді 239 осіб комуністів+зрадник Олександр Коцюба (нар. 1939), який перебіг сюди від НРУ) на чолі з компартійним діячем середньої ланки Олександром Морозом (нар. 1944), і “Народна Рада” (125 осіб, зокрема депутатів від Львівщини – 24, Києва – 17, Івано-Франківщини – 11, Харківщини – 10), яка сформувалася на основі Демблоку і яку очолив академік Ігор Юхновський (нар. 1925), а одним із його заступників став колишній дисидент Левко Лук’яненко (нар. 1927) (лідером же радикального крила став інший колишній дисидент Вячеслав Чорновіл). Із Народною Радою співпрацювала група “Демократична платформа в Компартії України” (41 депутат).

Оскільки серед опозиціонерів було немало замаскованих ативістів КПРС, консервативна більшість Верховної Ради “зуміла” обрати її головою “начальника” комуністів України, Володимира Івашка (4.06.–9.07.1990), а після його ганебної втечі до Москви та недовгої діяльності т.в.о. голови “колгоспника” Івана Плюща (9–23.07.1990) спікером було обрано “хитромудрого” й спритного компартфункціонера Леоніда Кравчука (23.07.1990 – 5.12.1991), згодом “Героя України” (2001)! Першим же заступником обрано згадуваного совєцько-компартійного діяча з рівнем мислення голови колгоспу (яким він і був свого часу!) Івана Плюща (6.06.1990 – 5.12.1991), а заступником голови – науковця, росіянина за походженням, колишнього компартійного діяча (котрий подався в НРУ!) Володимира Гриньова (7.06.1990 – 29.06.1993). Незважаючи на це, Народна Рада, виступаючи за здобуття економічної й політичної самостійності України, добилася ухваленню Декларації про державний суверенітет України (16.07.1990).

В період прем’єрства совєцького діяча Віталія Масола (1987–1990) проти нього та його союзоцентристських поглядів активно виступило національно свідоме студентство (в тому числі сумське), яке організувало “Революцію на граніті” (2–17.10.1990). В результаті 23 жовтня 1990 Верховна Рада УРСР прийняла відставку В. Масола. Проте новим прем’єр-міністром став теж колишній совєцький діяч Вітольд Фокін (23.10.1990 – 1.10.1992).

Союзна влада, намагаючись реанімувати систему, провела 17.03.1991 референдум по збереженню СРСР, винісши на нього питання, “логіка” якого практично не допускала негативної відповіді: “Чи вважаєте ви за необхідне збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій будуть повною мірою гарантуватися права і свободи людини будь-якої національності?”. Хоча результат ніби був відомий завчасно (на питання референдуму “так” відповіли 70,2% осіб, “ні” – 28%), проте в трьох західних областях Галичини водночас було проведено своє опитування з питання: “Чи хочете Ви, щоб

Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої і зовнішньої політики, забезпечує рівні права громадянам, незалежно від національної та релігійної приналежності?”. Відповідь “так” дали 88,3% виборців цих трьох областей.

Втрачаючи ґрунт під ногами, комуно-консерватори влаштували антиконституційний путч у Москві (19–21.08.1991, відгомін якого відчувся і в Україні, а його провал прирік на небуття комуністичну систему. 24.08.1991 деморалізована ВР УРСР за головування націонал-комуніста Л. Кравчука під тиском народу й опозиції прийняла Акт проголошення незалежності України як самостійної держави. 26 серпня Указом Президії ВР було тимчасово призупинено, а Указом від 30 серпня вже заборонено діяльність Компартії УРСР.

1 грудня 1991 відбувся Всеукраїнський референдум, на якому переважна більшість наших громадян (90,32%), котрі брали в ньому участь, підтримала Акт проголошення незалежності України. Навіть у Криму, де мешкало багато росіян, за незалежність висловилися 54,1% жителів.

В той же день було вирішено й інше суттєве питання – обрано першого Президента незалежної України. Цьому передувала гостра передвиборна боротьба. З великої групи претендентів (зрештою кандидатів у Президенти залишилося 6) фаворитом серед знедоленого народу чомусь вважався Голова ВР екс-комуніст Леонід Кравчук (61,59%), який і обійняв посаду Президента (5.12.1991 – 19.07.1994). Я чув від деяких виборців, що вони голосували за Кравчука, бо він – “красивий” (?) мужчина! Друге місце на виборах посів кандидат від Руху В. Чорновіл, який отримав 23,27% голосів виборців, перемігши в 3-х західних областях. Головою ВР замість Л. Кравчука обрали Івана Плюща (5.12.1991 – 17.05.1994). А ось першим заступником Голови став колишній компартійний діяч, міліціонер Василь Дурдинець (29.01.1992 – 10.05.1994)!

Оскільки імперія без України була неможлива, 8.12.1991 у Віскулях (Беловезька Пуща, Білорусь) лідери Російської Федерації, України та Білорусі прийняли рішення про припинення існування СРСР і створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), яка мала замінити колишній Союз. Протягом року незалежність України визнали понад 130 країн світу, з 87-ма з яких на різних рівнях було встановлено дипломатичні відносини.

Здавалося, перед нашим народом відкрилася реальна перспектива відновити статус європейського етносу з усіма обставинами, що витікали звідси. Проте співпраця націонал-демократів з партійною номенклатурою колишньої КПУ та погіршення економічної ситуації в країні спричинили в народі масове розчарування й шквал критики на їхню адресу, що певною мірою послабило національний рух і зазначену перспективу відстрочило на довгі роки...

Обставини справді склалися так, що на початку 90-х лідерами нової України стало багато людей, які донедавна були запеклими ворогами ідеї незалежності і приховали свої переконання заради збереження влади. Вони засіли в усіх органах влади, в армії, правоохоронних органах. Серед чиновництва було засилля росіян-українофобів. Більшість такої “еліти”

виявилася вкрай корумпованою й паразитичною. Оскільки люстрацію в Україні проводити не збиралися, невдовзі під виглядом незалежної держави постало постсовецьке утворення. Населення, спочатку після подій 1991 налаштоване надто ейфорично, невдовзі було шоковане різким спадом виробництва й погіршенням рівня життя. Тож працевдатні озброїлися “кравчучками” й почали возити, торгувати, копати землю – створюючи їм “умови” для цього, номенклатура прагнула витіснити їх із політичного життя...

В країні визривала гостра соціально-економічна й політична криза. Постать Л. Кравчука почала викликати в народі родратування, посилилося недовір'я до влади в цілому. За таких умов прем'єр-міністр Вітольд Фокін 1.10.1992 подав у відставку. В.о. прем'єра був призначений колишній компартійний діяч середньої ланки Валентин Симоненко (2–12.10.1992), згодом “Герой України” (2009). Потім номенклатурники з колишньої “групи 239”, а також значна частина демократів підтримали на посаду прем'єр-міністра кандидатуру “червоного директора” з Дніпропетровщини, олігарха Леоніда Кучму (13.10.1992 – 21.09.1993), хоча згодом і його відправили у відставку. В.о. прем'єра став єврей-космополіт Юхим Звягільський (22.09.1993 – 15.06.1994), який теж невдовзі був звільнений, оскільки звинувачувався у зловживанні службовим становищем, причетності до корупції та вивезенні 300 млн доларів нелегальною готівкою до Ізраїлю, в результаті чого опинився під слідством, від якого переховувався в тому ж Ізраїлі (листопад 1994 – березень 1997), щоб згодом повернутися назад і стати ... “Героєм України” (2003)! До речі, він є єдиним депутатом ВР восьми скликань (навіть комуніст Петро Симоненко був депутатом лише 20 років підряд, тобто в 1994–2014!). Проте, незважаючи на всі перипетії національного руху, я в цей час ще більше занурився в політичну роботу, активно співпрацював із демократичною пресою і вірив у нашу перемогу [39; 44; 45].

Наразі “п'ята колона” почала “вилазити з окопів”. У березні – червні 1993 в Україні була відновлена Компартія України на чолі з комсомольсько-компартіїним функціонером Петром Симоненком (нар. 1952) як правонаступниця злочинної Компартії УРСР. Ще однією ганебною сторінкою в нашій історії стало підписання Л. Кравчуком Масандрівських угод (7.09.1993) про “розподіл” (=здачу!) Чорноморського флоту й закріплення базування його російської частини в Севастополі (затверджене угодою від 28.05.1996).

Свого часу Міністерство оборони України на чолі з першим міністром оборони, генералом-патріотом Костянтином Морозовим (1991–1993) успадкувало потужну армію, яка налічувала 9 263 танки (на 5.12.2015 – 2 809), 11 346 бронетранспортерів і бойових машин піхоти (на 5.12.2015 – 8 217), близько 18 240 артилерійських систем (на 5.12.2015 – 3 597), гори боєприпасів і військового майна. Проте невдовзі партократи К. Морозова усунули, й розпочався тихий розгром української армії, яка в цілому зменшилася більше, ніж у 10 разів. Згідно Будапештських домовленостей (5.12.1994) між Україною, США, Росією й Великою Британією ми позбулися

ядерної зброї, що стало величезним дипломатичним прорахунком нашої влади.

Щоправда, парламент поступово структуралізувався, наприкінці його повноважень з'явилися навіть політичні групи, які стали прообразом майбутніх парламентських фракцій. Діяли також регіональні групи депутатів, об'єднані за професійною, галузевою ознаками, виникли групи по співробітництву з іноземними державами. Проте економічне становище теж було тяжким. 24 вересня 1993, після страйків шахтарів та працівників інших галузей народного господарства, ВР України поспіхом ухвалила рішення про проведення дострокових виборів парламенту і Президента України, що і вплинуло на їх результати.

16 січня 1994 на місцевих виборах у Криму його “президентом” було обрано українофоба Юрія Мешкова (4.02.1994 – 17.03.1995), який збурих ситуацію на півострові; на щастя, ця посада невдовзі була скасована. Проте згодом при явній загрозі з боку Росії українофоби добилися ліквідації Національної гвардії, був затверджений позаблоковий статус України, що суттєво підірвало обороноздатність нашої держави.

Дострокові вибори до ВР **2-го скликання** (11.05.1994 – 12.05.1998) відбулися 27 березня 1994. На цих виборах, підтримуваний демократичними силами, передусім НРУ, я вперше балотувався в народні депутати України, тому зміг дослідити тодішню виборчу ситуацію [1; 3; 9; 15; 16; 18; 23; 30; 40; 43]. Складні економічні проблеми, важкий процес становлення політичної системи держави викликали апатію і розчарування серед значної частини виборців у демократичних інститутах, тому на активність виборців розраховувати не доводилось. Незважаючи на це, за Законом половина кандидатів обиралася за мажоритарною системою – кожен із кандидатів мав набрати понад 50 % голосів виборців із числа тих, що взяли участь у голосуванні, за умови, що участь у голосуванні візьмуть не менше 50 % виборців, внесених у списки. В разі, якщо жоден кандидат не набрав понад 50% у першому турі, два кандидати з найвищим результатом проходили в другий тур.

Вимога набрати понад 50% голосів залишалась і для другого туру, так що завдяки можливості голосувати проти обох нерідко бувало, що і другий тур не визначав переможця, причому в цьому випадку доводилося проводити в окрузі повторні вибори, починаючи кампанію з самого початку, але вже за участі інших кандидатів! Те ж саме траплялось і в разі, коли в голосуванні брало участь менше 50% виборців. Політичні маніпулятори непогано попрацювали над Законом! Одночасно з виборами до ВР на Донбасі проводився “референдум” про федералізацію України, який був свідченням “неукраїнськості” регіону.

В результаті виборів до ВР у 401 виборчому окрузі жоден із 5 609 кандидатів, зареєстрованих від 28 партій, або не набрав більше 50% голосів, або явка була нижчою за 50%. Через це лише 49 народних депутатів були обрані одразу. Задля обрання інших на 4 (в інших випадках – на 11) квітня були призначені другі тури. Проте й під час цих переголосувань вдалося обрати лише 289 депутатів (всього їх стало 338), бо в 20 округах була занадто

низька явка (менше 50%), а в 92 ніхто не зміг набрати більше $\frac{1}{2}$ голосів виборців. Я в першому турі зайняв перше місце по округу, але в другому турі ні я, ні мій опонент-комуніст не набрали 50% голосів+1 голос... [7; 10; 12; 14; 21; 34; 36; 46; 47; 50].

Головою ВР був обраний уже згадуваний Олександр Мороз (18.05.1994 – 14.04.1998), тепер голова Соціалістичної партії України (СПУ) Першим заступником голови став колишній комуніст-консерватор Олександр Ткаченко (25.05.1994 – 14.04.1998), тепер лідер Селянської партії України (СелПУ). Заступником голови ВР обрали колишнього компартійного діяча середньої ланки Олега Дьоміна (25.05.1994 – 07.1996).

Виникли питання щодо виборів депутатів у чотирьох виборчих округах (№ 147, 300, 376 і 428), де мала місце безальтернативність, та щодо виборів ще в трьох виборчих округах (№ 228, 370 і 418), де виборчі дільниці зачинились пізніше запланованого. Тому на початок першої сесії ВР були визнані повноваження лише 331 депутата, обрання якого не викликали сумнівів, потім ще 5 (всього 336!). В 112 виборчих округах були призначені нові голосування на літо. Кошти витрачалися марно, результат нерідко був далекий від бажаного. Щодо округів № 300 та 376, то вибори в них були призначені на листопад.

Зрештою, після довиборів до ВР, 405 місць у парламенті розподілилися таким чином: 89 – КПУ, 20 – НРУ, 19 – СелПУ, 15 – СПУ, 12 – Українська республіканська партія (УРП), 5 – Конгрес українських націоналістів (КУН), 5 – Партія праці (ПП), 4 – Партія демократичного відродження України (ПДВУ), по 2 – Громадянський конгрес України (ГКУ), Демократична партія України (ДемПУ), Соціал-демократична партія України (СДПУ), по 1 – Партія економічного відродження Криму (ПЕВК), Українська консервативна республіканська партія (УКРП), Українська національна асамблея (УНА) і Християнсько-демократична партія України (ХДПУ), 226 – позапартійні.

Комуністи знову були попереду. До того ж у Раді сформувалася близька до них фракція “Лівий центр” (СПУ+СелПУ). Щоправда, не бажаючи брати на себе відповідальність, Компартія хоч і входила завжди до правлячого блоку, проте оголошувала себе партією ... “опозиційною”! Взагалі ж, у ВР було представлено 6 фракцій і 11 депутатських груп.

Невдовзі були проведені позачергові вибори до Сумської облради. Я не брав участі в цих виборах, незважаючи на шанс, бо мав їхати на навчання до докторантури в Київ, а, отже, у випадку обрання депутатом не зміг би реалізувати своїх передвиборних обіцянок. Проте й у докторантурі я поринув у політику, боровся з комуністами, яких небезпідставно сприймав лише як ворогів України [2; 4; 5; 8; 11; 19; 24; 33; 48; 49].

Після двох турів президентських виборів (26.06. і 10.07.1994) Президентом із 7 кандидатів було обрано Леоніда Кучму (19.07.1994 – 23.01.2005). Він набрав 52,15% голосів, Кравчук – 45,06. Я агітував за ерудованого економіста Володимира Ланового, тоді як Кучму підтримали такі антиукраїнські сили, як комуністи, блок “За єдину Україну” і СДПУ(о), що мали вплив на Сході. Натомість проти Л. Кучми голосували західні регіони (Чергігівщина, Полтавщина й Сумщина теж несвідомо підтримали

Л. Кучму). Так уперше позначився поділ України на східну й західну. Перемога Л. Кучми пояснювалася насамперед занепадом економіки України, вмілою демагогією та зрадою Л. Кравчука пострадянською номенклатурою. Проте, при Кучмі, який швидко забув свої передвиборні обіцянки щодо поліпшення життя громадян, ще більших розмірів (особливо на Донбасі) набула люмпенізація населення. “Кравчучку” замінив “кучмовоз”...

Прем'єром-міністром удруге (після совєцьких часів) став комуніст Віталій Масол (16.06.1994 – 6.03.1995), якого підтримало найменша за всі голосування кількість депутатів – 199. За його часів започаткована В. Фокіним криза виконавчої влади посилилася ще більше. Після цього прем'єрства В. Масол знову подав у відставку. Головою уряду був призначений колишній діяч Комітету державної безпеки (КДБ) й Спілки безпеки України (СБУ) Євген Марчук (6.03.1995 – 27.05.1996, до 8.06.1995 – в.о.), який входив до СДПУ(о), котру згодом очолив Віктор Медведчук.

На 9 лютого 1995 Верховна Рада України все ще була сформована лише на 90 % (при 45 необраних депутатах). Як наслідок, для виборів 1994 виявилася недостатньою ротація депутатів. Значна кількість округів (більше 30), в тому числі два сумські, так і залишилися не представленими в парламенті до самого закінчення терміну його повноважень.

За часів головуванням О. Мороза у ВР було ухвалено 753 закони, прийнята нова Конституція (28.06.1996), відбулося посилення контролюючих функцій вищого законодавчого органу (започатковані парламентські слухання, дні уряду тощо). Однак простежувалися серйозні протиріччя між гілками влади, мали місце незбалансованість їхніх повноважень, політичні протистояння, ухвалення заполітизованих законів. Заступником голови Ради в цей час був науковець Віктор Мусіяка (10.1996 – 14.04.1998).

Прем'єру Є. Марчуку протидіяв відвертий українофоб, керівник Адміністрації Президента (АП), син єврея й росіянки, Дмитро Табачник (21.07.1994 – 10.12.1996), у якого з 11.1995 заступником був Володимир Литвин. З останнім свого часу я навчався з ним на одному факультеті в Київському університеті, щоправда з різницею в два курси, і бачив, що він уже тоді знав, чого хоче в житті... Що стосується першого, то мої однокурсники, в яких потім студентом був цей пройдисвіт Табачник, розповідали, що вже тоді він міг уміло шантажувати викладачів...

Отже, невдовзі Є. Марчук був звільнений з посади “за створення власного політичного іміджу”. Посаду прем'єра обійняв представник “дніпропетровського клану”, олігарх Павло Лазаренко (28.05.1996 – 18.06.1997). Незважаючи на введення повноцінної гривні (1996), економічна ситуація в країні була складною. Очолюючи уряд, Лазаренко звинувачувався опозиційною пресою в монополізації газового ринку України та “злочинній” корупції. Проте він і надалі мав великий вплив на Дніпропетровщині. Кучма відчув з його боку загрозу і вжив необхідних заходів. Тому прем'єр невдовзі позбувся влади. А Табачник, якого по життю постійно супроводжували скандали, згодом був відправлений у відставку за незаконне присвоєння собі військового звання полковника (у Збройних силах він ніколи не служив!).

П. Лазаренко попередньо створив ВО “Громаду”, яку сам очолював, а його заступником стала депутат ВР (1997–1998), бізнесмен Юлія Тимошенко (нар. 1960). Усвідомлюючи “розклад” сил у державі, Генеральна прокуратура України 14 вересня 1998 порушила кримінальну справу проти П. Лазаренка за “розкрадання” державного майна в особливо великих розмірах. Правосуддя Швейцарії за поданням українських “правників” засудило П. Лазаренка до ув’язнення за відмивання грошей у банках Швейцарії. 17.02.1999 ВР України ухвалила рішення про зняття з П. Лазаренка депутатської недоторканості. Тоді Ю. Тимошенко створила власну партію ВО “Батьківщина”.

Проте за тиждень перед цим Лазаренко виїхав з України. Надалі він перебував під слідством в ув’язненні у США, а заочно – й під слідством в Україні. Згідно рейтингу найбільших корупціонерів, складеному в 2008 Всесвітнім банком по спільній з ООН програмі “Повернення викрадених активів”, П. Лазаренко увійшов до десятки найкорумпованіших державних діячів світу, хоча достовірність подібного твердження не є безсумнівною.

В.о. прем’єра був знову призначений міліціонер Василь Дурдинець (19.06.–16.07.1997), після чого посаду голови уряду обійняв високопоставлений чиновник Валерій Пустовойтенко (16.07.1997 – 22.12.1999), лідер Народно-демократичної партії (НДП), який запам’ятався відключенням світла й нерезультативними чиновницькими нарадами “на природі”. Після другої інавгурації Л. Кучми він склав свої повноваження.

24 вересня 1997 був прийнятий Закон про вибори до ВР на змішаній основі. Було також підписано ганебний договір про дружбу, співробітництво і партнерство з Росією. В кінці року на американському шаттлі “Колумбія” в космос літав українець Леонід Каденюк (нар. 1951); у 2002 його як члена партії В. Пустовойтенка і представника блоку “За Єдину Україну”, лідером якої був Володимир Литвин, обрали депутатом ВР по мажоритарному виборчому округу № 205. У 2006 Л. Каденюк балотувався до парламенту у першій п’ятірці Блоку Литвина. В 2007 він був обраний депутатом від Партії регіонів (ПР). Отак перший космонавт незалежної України ганебно прислужувався антиукраїнським можновладцям та створював їм рекламу!..

Чергові вибори до ВР України **3-го скликання** (12.05.1998 – 14.05.2002) відбулися 29 березня 1998. Повернувшись ще в 1997 з докторантури до Сум, я, як член на той час партії Християнсько-Народний Союз (ХНС, з 2003 – Християнсько-Демократичний Союз), вдруге балотувався у народні депутати [6; 13; 22; 25; 26; 29; 35; 38; 41; 42]. Оскільки олігархи більш успішно, ніж опозиція, діяли задля створенням партійних структур, вони добилися бажаної саме для них зміни законодавства. Так, уперше вводилася змішана виборча система. Тепер половина депутатів ВР (225) обиралася на пропорційній основі в загальнодержавному окрузі, іншу половину мали обрати в 225 одномандатних округах. Прохідний бар’єр для партій і блоків становив 4 %. У мажоритарних округах діяла система відносної більшості. Відмінялася межа явки. Свою кандидатуру кандидат у народні депутати міг виставляти як в окрузі, так і в складі виборчого списку партії чи блоку. Проте введення

технічно погано підготовленої пропорційно-мажоритарної системи мало негативні наслідки для нашої демократії.

У виборах 1998 брали участь 21 політична партія і 9 блоків, 8 із яких подолали бар'єр у 4%. В одномандатних округах було висунуто 4 278 кандидатів. Компартія України знову могла сформувати найбільшу фракцію у Верховній Раді. Я сам бачив, що творили тоді комуністи, які задля свого політично апофеозу порушували всі мислимі закони, а відповідальні особи цього “не помічали” [20].

У 5 округах вибори були визнані недійсними, тож там проводилися повторні вибори. Після довиборів 450 місць у парламенті розподілилися таким чином (за списками+округами): КПУ – 123 (84, тобто 24,65%+39), НРУ – 46 (32, тобто 9,4%+14), блок “За правду, за народ, за Україну!” (СПУ+СелПУ) – 35 (29, тобто 8,55%+6), НДП – 28 (17, тобто 5,01%+11), ВО “Громада” – 24 (16, тобто 4,67%+8), Партія зелених України (ПЗУ) – 19 (19 – 5,43%), СДПУ(о), головою її фракції став Л. Кравчук – 17 (14, тобто 4,01%+3), Прогресивно-соціалістична партія України (ПСПУ) – 16 (14, тобто 4,04%+2), а також блок “Національний фронт” (по 2 від КУН, УКРП, УРП) – 6, Національний фронт” – 6; партія “Реформи і порядок” (ППР) – 3, Аграрна партія України (АПН) – 2, Блок “РАЗОМ” (Ліберальна партія і Партія праці) 2, ХДПУ – 2, блок демократичних партій “НЕП” (ДемПУ+Партія економічного відродження – раніше ПЕВК) – 2, ХДПУ – 2, блок “Вперед, Україно!” (ХНС+Українська християнсько-демократична партія) – 1, Партія регіонального відродження України (з 2001 – Партія регіонів) – 1, Всеукраїнська партія трудящих (ВУПТ) – 1, партія “Союз” (Крим) – 1, Блок “Менше слів” (Соціал-національна партія України – з 2004 “Свобода”+Державна самостійність України) – 1, самовисуванці – 120.

На відміну від Рад двох попередніх скликань, ця Верховна Рада мала в своєму складі багато підприємців і бізнесменів, часом компартійного походження, – 185 осіб, а разом із “замаскованими” вони склали практично половину депутатського корпусу. В Раді діяло 13 фракцій і 7 груп.

Верховна Рада цього скликання з великими зусиллями приймала будь-які рішення, оскільки в ній не було створено чіткої та сталої більшості. Спочатку досить довго тривала “спікеріада” (травень – липень). Зрештою, на 57-ий день роботи ВР, у 218-му голосуванні головою Ради з 60-ти кандидатів було обрано лідера СелПУ Олександра Ткаченка (7.07.1998 – 21.01.2000). Його першим заступником став комуніст Адам Мартинюк (9.07.1998 – 21.01.2000), а заступником – лідер СДПУ(о) олігарх Віктор Медведчук (9.07.1998 – 1.02.2000). В Раді сформувалися 8 фракцій (у т.ч. “Єдина Україна”) і групи “Відродження регіонів” та “незалежні”.

У 1999 були проведені місцеві вибори. Я балотувався кандидатом в депутати Ковпаківської районної ради м. Суми по Баранівському округу і був свідком того, як за вказівки голови облдержадміністрації Володимира Щербаня (1999–2002) перемогу його заступника забезпечили ... цигани, який звідусіль звозили відомчим транспортом до виборчих дільниць! [37].

Під час нових президентських виборів 1999 висунулося 13 кандидатів. Попередньо утворилася “Канівська четвірка” (О. Мороз, О. Ткаченко, Є.

Марчук і Володимир Олійник), представник якої Є. Марчук позиціонував як демократ. Проте після першого туру виборів (31.10.1999) він “здав” своїх виборців і перейшов на бік Л. Кучми. Так Марчук, на жаль, не став ні українським Ш. де Голлем, ні азербайджанським Г. Алієвим, а залишився звичайним чиновником – оскільки боявся піти на ризик заради України! В результаті другого туру виборів (14.11.1999) Президентом був переобраний Леонід Кучма (56,25 %); лідер комуністів П. Симоненко набрав 37,80 % голосів. Перед загрозою комуністичного реваншу демократи в безвихідді мушили підтримувати далеко не демократа – Л. Кучму. В пресі й на телебаченні я активно агітував проти П. Симоненка, викликаючи невимовну лють з боку комуністів [27; 28; 31; 32]. При цьому як голова Ковпаківської районної в місті Суми організації ХНС я брав активну участь у роботі з’їздів, конференцій і нарад партії в Києві, в масових громадських заходах тощо.

Надалі (листопад 1999 – лютий 2000) виникла проблема утворення більшості. Причиною цього було те, що О. Ткаченко своїм неприхованим у союзі з комуністами політичним курсом, спрямованим проти Л. Кучма, позбувся підтримки більшості депутатів, що голосували за нього. Тому вони ж ініціювали його відставку. Але для зміни керівництва парламенту необхідно було зафіксувати кворум – $\frac{2}{3}$ депутатів, присутніх у залі засідань. Кожного разу, коли поставало питання про спікера, ліві партії не реєструвалися.

Враховуючи значимість за такої ситуації правих сил (НРУ, УНР, “Реформи-конгрес”, “Батьківщина” – всього до 70 депутатів), Л. Кучма погодився на обрання прем’єром (22.12.1999 – 29.05.2001) популярного тоді Голову Національного банку України (1993–1999) Віктора Ющенка. До незалежності України він входив до лав КПРС, опісля вступив у Народно-демократичну партію, яку пізніше покинув. Олігархи намагалися не допустити можливого об’єднання демократів – і цьому “служувала” загибель 25.03.1999 за нез’ясованих обставин в автокатастрофі В. Чорновола...

Лише 21.01.2000 на виїзному вечірньому засіданні в Українському домі 239 депутатів одногolosно проголосували за відставку спікера О. Ткаченка й його заступника А. Мартинюка. Після цього очільником парламенту вдруге був обраний здавалося б “ніякий” (тепер “народний демократ”!) Іван Плющ (21.01.2000 – 14.05.2002), який спритно міняв провладні партії, але на той час влаштував “усіх”. Першим заступником голови став “об’єднаний” соціал-демократ Медведчук Віктор (1.02.2000 – 13.12.2001), який згодом був звільнений, а заступником став представник регіоналів Степан Гавриш (1.02.2000 – 4.04.2002). 15.12.2000 була закрита Чорнобильська АЕС.

Після обрання спікером І. Плюща в парламенті відбувся перерозподіл керівних посад комітетів, була прийнята низка змін до Регламенту Верховної Ради: голосування стали поіменними, для них визначався лише один день пленарного тижня – четвер, створювалася Координаційна рада більшості (надалі – Погоджувальна рада), де узгоджувалися позиції фракцій перед розглядом відповідних питань у сесійній залі парламенту. Рада працювала і над блоком законопроектів та кодексів.

16 квітня 2000 відбувся “невидимий” референдум “за народною ініціативою”, “рішення” якого (про право Президента розпустити ВР, про відміну депутатського імунітету, про скорочення складу ВР до 300 депутатів, про введення 2-палатного парламенту) були “позитивними”, але так і не впровадженими в життя.

У 2000 я балотувався кандидатом у депутати Сумської міської ради [17]. На жаль, мало структурована ХДС, при відсутності кваліфікованого центру й обмалю коштів, не нам надала ніякої підтримки в цій кампанії.

У цей час ішов процес формування антиукраїнської Партія регіонів (ПР), співзасновником якої зі своєю партією “Солідарність” (створена 2000) став бізнесмен Петро Порошенко, котрий раніше (1998–2000) перебував у одіозній СДПУ(о) В. Медведчука. В цій партії Порошенко працював у 2000–2001 як її співголова (разом із головою ПРВУ Володимиром Рибакком і головою партії Валентином Ландіком), потім заступник голови.

У грудні 2000 – квітні 2001 Верховна Рада пережила ще одне потрясіння, пов’язане з політичною кризою і розвалом більшості. Її підштовхнули так звана “справа Гонгадзе” (журналіста, убитого в 2000) та “касетний скандал” (восени 2000), ініційований соціалістом О. Морозом. Парламент було паралізовано, а більшість припинила своє функціонування. Розгорнувся рух “Україна без Кучми!” (11.2000 – 03.2001), була задекларована громадська ініціатива “Форум національного порятунку” (2001), в яких брала участь лідер “Батьківщини” (з 4.03.1999) Юлія Тимошенко, раніше (30.12.1999 – 19.01.2001) віце-прем’єр в уряді Ющенка. Працюючи на той час (2001) у Тернополі, я теж відвідував такі акції. Саме в ті дні В. Ющенко разом із президентом Л. Кучмою та головою Верховної Ради І. Плющем підписав “Звернення до народу України” щодо руху “Україна без Кучми”, де його учасників було названо “націонал-соціалістами”, тобто нацистами.

Такий вчинок Ющенка був негативно сприйнятий багатьма демократами. Можновладці теж не оцінили “належно” слабкість прем’єра і поступливість їм. Тож під тиском олігархів і комуністів В. Ющенко був звільнений з посади. Головою уряду обрали більш поступливого кандидата, молдаванина, промисловця Анатолія Кінаха (29.05.2001 – 21.11.2002), затвердженого ситуативною більшістю (оскільки більшість розвалилася), хоча й його Кучма невдовзі відправив у відставку.

Після своєї відставки В. Ющенко проголосив створення опозиційного блоку “Наша Україна”, до якого приєднався кум В. Ющенко, П. Порошенко (Партію регіонів після цього очолив Микола Азаров). Організаційне формування блоку завершилося в лютому 2002. До складу блоку спочатку увійшли правоцентристські партії – НРУ, Християнський Народний Союз (ХНС), в якому я тоді перебував, Український народний рух – потім Українська народна партія (УНП), партія “Вперед, Україно!”, КУН, Республікансько-християнська партія (РХП), партія “Реформи й порядок” (ПРП) й очолювана одіозним В. Щербанем Ліберальна партія України (ЛПУ), яка в 2004 вийшла з блоку. Серед членів блоку виявилось немало конформістів. Проте за підтримки рядових виборців блок зумів розгорнути

активну агітаційну кампанію, завдяки чому став помітною політичною силою, хоча й не зміг реалізувати свої програмні положення.

Висновки. Проведений аналіз показує, що в Україні в 90-х роках практично не простежується процес вдосконалення виборчої системи, а переважно відбувається маніпуляція кланів і зацікавлених сил, переважно старої компартноменклатури, щодо електорату, з тим щоб добиватися позитивного для себе результату за умов, які змінюються. В результаті становлення громадянського суспільства гальмується, політична система лише ретушується, шлях України до цивілізованої Європи переважно декларується і реально не реалізується. Все це обумовило втрату Україною можливості в ХХ ст. порвати з совєцькою спадщиною. Тому нагальною залишалася проблема вдосконалення виборчої системи та зняття основних вад, пов'язаних зі специфікою функціонування цієї системи в Україні.

Література

1. Бабинець Т. Два мітинги – одні вибори // Сумщина. – 23.03.1994.
2. Бабинець Т. “Твоє – моє” свято // Сумщина. – 18.11.1995.
3. Бабинець Т. Що день прийдешній нам готує? // Сумщина. – 30.03.1994.
4. Бреславец В., Рыжков А., Худенко В., др. Не клеветайте на ветеранов! // Ленінська правда. – 24.06.1995.
5. Брязгунов Ю. Є шанс не бути фарисеєм // Молодь України. – 28.12.1995.
6. “Выборы-98”, похоже, сделали свой выбор... // Ваш шанс. – 5.03.1998.
7. Виктор С. Пейзаж после битвы // Уик-энд. – 31.03.1994.
8. Гендельман Ж. Що таке “фарисейська закваска”? // Добрий день. – 20.01.1995.
9. Гризун А. Вибори – перед вибором // Добрий день. – 11.03.1994.
10. Жогло М. Обіцянками народ не нагодуєш // Ленінська правда. – 8.04.1994.
11. Іваній В., Бугаєнко В., ін. Чи не досить абсурду? // Добрий день. – 24.02.1995.
12. Інформація “ЧП”. Як ми проголосували // Червоний промінь. – 2.04.1994.
13. Кандидаты в народные депутаты Украины в одномандатных избирательных округах Сумской области // Данкор. – 20.02.1998.
14. Колієнко Б. Вибори: перший тур // Добрий день. – 1.04.1994.
15. Кудренко А. Сила депутата – в его избирателях // Уик-энд. – 17.03.1994.
16. Майорченко М. Вибір перед виборами // Відродження. – Лютий, 1994.
17. Медвідь П. В., Бабурова Л. С. Повідомлення : Сумська міська територіальна виборча комісія закінчила реєстрацію кандидатів у депутати Сумської міської ради по виборчому округу № 4. Зареєстровані // Добрий день. – 7.09.2000.
18. Мироненко В. Після першого етапу // Сумщина. – 29.01.1994.
19. Мозговий І. П. Аномалії духу. Суперечності духовно-релігійного розвитку 90-х. – Суми : Мрія-1, 2001. – С. 56–66.
20. Мозговий І. П. Агонія епігонів. – Суми: МакДен, 2010. – С. 85–94.
21. Назар П. С. Поставний В. В. Хай вистачить мудрості! // Добрий день. – 8.04.1994.
22. Началась регистрация кандидатов в депутаты Верховной Рады Украины // Данкор. – 16.01.1998.
23. Наш кор. Репортаж с предвыборных баталлий. Часть III // Ваш шанс. – 24–30.1994.
24. Нестеренко П. Творці “Школи абсурду” // Демократична Україна. – 30.03.1995.
25. Объединение “Выборы-98” отказало в поддержке представителю “Громады” // Ваш шанс. – 26.02.1998.
26. От редакции. Зарегистрировано три кандидата в депутаты // Данкор. – 23.01.1998.
27. Політичний оглядач”. Гублять людей не тіні, а дійсність // Ленінська правда. – 15.06.2000.
28. Політичний оглядач”. “Оракул” з холуйським нутром // Ленінська правда. – 8.06.2000.
29. Предборский В. Политические смотрины // Данкор. – 16.01.1998.

30. Радченко М., Колієнко Б. Кандидати у депутати // Добрий день. – 18.02.1994.
  31. Руденко А. Порядочность требует мужества (початок) // Ленінська правда. – 21.06.2000.
  32. Руденко А. Порядочность требует мужества (продовження) // Ленінська правда. – 6.07.2000.
  33. Симоненко П. Діалог із ... фарисеєм? // Молодь України // 4.08.1995.
  34. Соб. Инф. Голосование состоялось, но выборы еще впереди // Ваш шанс. – 31.03. – 6.04.1994.
  35. Соб. кор. Победа демократии или поражение “демократических” амбиций? // Ваш шанс. – 29.01.1998.
  36. Соб. Кор. По результатам выборов // Ваш шанс. – 14-20.04.1994.
  37. Список кандидатів у депутати Ковпаківської районної в м. Суми ради (закінчення) // Суми і сумчани. – 21.10.1999.
  38. Сумская городская территориальная избирательная комиссия. Выдвижение кандидатов в депутаты ВР завершено // Данкор. – 30.01.1998.
  39. Галденко В. Нас робила дурнями “система”. І робить? // Добрий день. – 15.10.1993.
  40. Урманко П. За кого голосувати? // Ваш шанс. – 24–30.03.1994.
  41. Хоменко О. В., Лукашенко Р. Ф. Кандидати в народні депутати України // Добрий день. – 13.02.1998.
  42. Цього разу на помилку історія нам шансу не дала // Наше слово. – Березень, 1998.
  43. Чернов В. Вже 14, але “ще не вечір” // Добрий день. – 4.02.1994.
  44. Шаповал П. Спасибі, вже навчені // Добрий день. – 20.11.1992.
  45. “Шкода убогих депутатів” // Добрий день. – 24.07.1992.
  46. Шутько М. Відступнику не може бути довіри // Ленінська правда. – 8.04.1994.
  47. Шутько М. Відступнику не можна довіряти // Сумська новина. – 8.04.1994.
  48. Шутько М. Новітньому “захисникові” моральності – для роздумів // Ленінська правда. – 26.05.1994.
  49. Шутько М. Подати сюди диктатуру!.. // Ленінська правда. – 24.12.1994.
  50. Юрко Г. А де ж науковий підхід, панове? // Ленінська правда. – 8.04.1994.
- Отримано 14.05.2015

Summary

Mozgovyi Ivan. Election in the 90-s: challenges and lessons.

The author based on his own experience in politics is writing about complex vicissitudes of political system of independent Ukraine in the 90-s of the last century. The electoral law, opposition political parties, parliamentary conflict and the causes of slow progress in the life of our country are analyzed.

Keywords: *Parliament, meeting, elections, party, power, President, Prime Minister.*